

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ТА ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЇЇ В УКРАЇНІ

THE RULE OF LAW AND PROBLEMS OF ITS FORMATION IN UKRAINE

**Касинюк Л.А., доцент кафедри
суспільно-гуманітарних дисциплін**

Харківський національний університет будівництва та архітектури

**Мельник Е.А., доцент кафедри
правових наук та філософії**

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Теорія правової держави формувалася протягом великого історичного періоду розвитку людства. Ще мислителі античних часів наголошували на необхідності творення справедливих законів, на забезпеченні прав і свобод людини. Проте ідея правової держави вперше переросла в цілісну наукову теорію лише у XVIII ст. під впливом буржуазних революцій і гуманістичної ідеології Просвітництва.

Поняття правової держави й сьогодні залишається однією із центральних категорій теорії держави і права, історії держави і права, філософії права, науки конституційного права й низки інших правових дисциплін. Автори статті вважають за необхідне дослідити поняття і зміст правової держави, їх реальне втілення в сучасній Україні, окреслити проблеми й перспективи побудови України як правової держави.

У статті акцентується увага на основоположних принципах правової держави: верховенстві права, розподілі влади, гарантуванні прав і свобод людини та громадянина, взаємній відповідальності держави й особи, незалежності суду тощо. Автори переконані, що правову державу неможливо проголосити: вона може існувати як результат низки реформ – економічних, політичних, реформ державних і правових інститутів, реальної зміни характеру взаємовідносин між державою та людиною.

Передумовою правової державності є формування громадянського суспільства, в якому забезпечено вільний і всебічний розвиток кожної особистості, суспільства загалом, де існують демократичні традиції функціонування державної влади.

Найважливішим чинником, який підтримує цілісність суспільства й держави, забезпечує стабільність і правопорядок, є належний рівень правової культури всіх громадян, а особливо молоді, яка, здобувши освіту, ставши висококваліфікованими фахівцями в усіх галузях науки, підвищить рейтинг України, зробить її розвинутою, демократичною, правовою державою.

З огляду на важливість порушених питань на сучасному етапі розвитку держави і права України, автори переконані в доцільності розроблення концепції становлення й розвитку правової держави в Україні з урахуванням історичних, національних, культурних особливостей, що сприяло б процесу світової інтеграції нашої держави.

Ключові слова: правова держава, влада, верховенство права, права людини, громадянське суспільство, правова культура, правова освіта.

The rule of law was formed during the great historical period of human development. Even philosophers of ancient times emphasized the need to create just laws, to ensure human rights. However, the idea of the rule of law first developed into a coherent scientific theory only in the eighteenth century when it was influenced by the bourgeois revolutions and the humanistic ideology of the Enlightenment.

The concept of the rule of law remains one of the central categories of the theory of state and law, the history of state and law, the philosophy of law, the science of constitutional law and several other legal disciplines. The authors of the article consider it necessary to investigate the concepts and content of the rule of law, the real implementation of them in modern Ukraine, to outline the problems and prospects of constructing Ukraine as a rule of law.

The article focuses on the fundamental principles: the rule of law, the distribution of power, safeguarding the rights and freedoms of the individual and the citizen, the mutual responsibility of the state and the individual, the independence of the court, etc. The authors are convinced that the rule of law cannot be proclaimed – it can exist as a result of a number of reforms: economic, political, reforms of state and legal institutions, real change in the nature of the relationship between the state and the individual.

The prerequisite for legal statehood is the formation of a civil society, which ensures the free and full development of every individual, society as a whole, where democratic traditions of the functioning of state power exist.

The most important factor in maintaining the integrity of society and the state, ensuring stability and the rule of law, is the proper level of legal culture of all citizens, especially young people, who have received education and have become highly qualified specialists in all fields of science, will raise Ukrainian ratings and develop our country.

Taking into the account the importance of the issues raised at the present stage of the development of the state and the law of Ukraine, the authors are convinced of the expediency of developing the concept of the rule of law in Ukraine, taking into account historical, national and cultural features that would contribute to the process of world integration of our state.

Key words: rule of law, government, supremacy of law, human rights, civil society, legal culture, legal education.

Існування низки наукових досліджень не знімає з порядку денного актуальності осмислення ідей і положень, які лежать в основі моделі правової держави. Тематика сучасної правової держави стала предметом наукового аналізу в роботах вітчизняних науковців-правників: Ю. Битяка, С. Бобровник, О. Ганзенка, В. Гришука, О. Дашковської, В. Євдокимова, В. Журавського, А. Зайця, С. Кириченка, А. Колодія, О. Крупчан, О. Лавриновича, Ю. Левенець, В. Медведчука, Г. Мурашина, Л. Наливайко, Н. Онищенко, В. Опришка, П. Пацурківського, О. Петришина, П. Рабіновича, О. Святоцького, О. Скакун, В. Скрипнюка, В. Стичинського, В. Тація, С. Тимченка, В. Тихого, Г. Федоренка, О. Ярмаша та ін.

Метою статті є дослідження проблем, пов'язаних із формуванням моделі правової держави в українському суспільстві й можливих шляхів їх подолання.

Ідеї закону, права, правової держави завжди перебували в полі зору філософів, юристів. Античні філософи вказували на необхідність існування законів у державі. У творах Аристотеля значилося, що там, де відсутня «влада закону», там немає місця будь-якій формі державного ладу, «закон повинен владарювати над усім». Давньоримський філософ Марк Тулій Цицерон писав: «Закон – опора того високого становища, яким ми користуємося у державі, основа свободи, джерело правосуддя: розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені у законах» [1, с. 215]. Філософ розглядав державу як справу народу. Народ – це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільності інтересів [1, с. 59]. Він визначав, що захист свободи громадянина, його прав як складника правопорядку й усієї державності – це не приватна, а загальна справа держави.

Ідеї античних класиків розвинули мислителі Середньовіччя. Християнський теолог IV–V ст. н. е. Аврелій Августин критикує право рабовласницького Риму як таке, що суперечить праву, наділеному «божественною благодаттю» [2, с. 47]. Згодом ці ідеї втілено в трактаті християнського мислителя Фоми Аквінського [2, с. 50].

Значний вклад у розвиток теорії правової держави внесли представники суспільно-політичної думки Європи – Дж. Локк (XVII ст.) і Ш.-Л. Монтеск'є (XVIII ст.). Теорія поділу влади Дж. Локка отримала назву «гнучкої моделі», основаної на співпраці та взаємодії влади за верховенства однієї з них. Дж. Локк надавав перевагу законодавчій владі, але не абсолютизував її; інші влади повинні були підкорятися їй [3, с. 119]. На думку французького філософа й історика Ш.Л. Монтеск'є, у правильно організованій державі немає єдиної влади, тут повинні існувати три незалежні одна від одної влади: законодавча, виконавча й судова. Будь-яке об'єднання їх у руках одного органу або особи неминує призводити до зловживань і несумісне з політичною свободою особистості, суверенною й незалежною, демократичною, соціальною і правовою державою [3, с. 120].

Справжнім творцем учення про правову державу вважають видатного німецького філософа Іммануїла Канта. Правове суспільство, як зазначав І. Кант, можливе лише за двох умов – визнання повної індивідуальної свободи та наявності зовнішнього примусу у вигляді закону, який є обов'язковим для усіх без винятку членів спільноти. Інакше кажучи, для правового суспільства властиві дві на перший погляд прямо протилежні ознаки: у ньому поєднується індивідуальна свобода та зовнішній примус [4, с. 184]. Мислитель уперше наголосив на взаємозалежності правової держави та громадянського суспільства, вважаючи, що розвиток громадянського суспільства обов'язково спричиняє рух у напрямі правової держави [5, с. 9]. Разом із тим варто зазначити, що у творах І. Канта не застосовував поняття «правова держава». Уперше його вжив у 1813 році німецький учений К.Т. Велькер, а в 1829 році його співвітчизник Роберт фон Моль, автор твору «Енциклопедія державних наук», увів це поняття в державно-правовий обіг [6, с. 56–69]. Правова держава, як уважав Р. Моль, – держава, основана на ідеї права. Завдання такої держави двояке: по-перше, це охорона правопорядку по всій території країни, на якій поширюється державна влада; по-друге, сприяння реалізації громадянами їхніх прав.

У кінці XIX – на початку XX ст. ст. ідею правової держави розвивали українські та російські правознавці: Б. Кістяківський, М. Коркунов, С. Котляревський, О. Малицький, М. Палієнко, Ф. Тарановський та ін. [7, с. 36].

В СРСР учення про правову державу визнавалося шкідливим і лише розробники Декларації про державний суверенітет України включили до Преамбули Декларації таку формулу: «Визнаючи необхідність побудови правової держави». Чинна Конституція України 1996 року в цьому питанні пішла далі. Статтею 1 Основного Закону Україна визнана суверенною й незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою.

Без чіткого розуміння того, що являє собою правова держава, неможливо розв'язання основних завдань щодо її розбудови. Тому важливо з'ясувати зміст цього поняття. Правова держава асоціюється передусім із системою основних цінностей, які проголошені в Основному Законі України як принципи й ознаки правової держави. Вітчизняний дослідник А. Колодій наголошує, що зміст поняття «правова держава» розкривається саме через аналіз її основних принципів: верховенства права, поділу влади, реальності законних інтересів людини та громадянина [8]. Український науковець П. Рабінович стверджує, що «правова держава – це держава, в якій юридичними засобами реально забезпечено максимальне здійснення,

охорону й захист основних прав людини». Саме така держава є одним із найвизначніших загальнолюдських політико-юридичних ідеалів [9, с. 24]. На думку С. Комарова, правова держава – це форма здійснення народовладдя, політична організація громадян, яка функціонує на основі права, інструмент захисту й забезпечення прав, свобод та обов'язків кожної особи [10, с. 89]. Поширенням є й таке розуміння її сутності як «держави, що складається з громадян, котрі мають високий рівень правової культури й формують державну владу, яка є демократично-організованою, із апаратом управління, залежним від суспільства, що за допомогою ефективних законів забезпечує реалізацію суверенних прав і свобод громадян» [11, с. 64]. Більшість українських дослідників тлумачить правову державу як «державу, у суспільному й державному житті якої панують закони, що закріплюють основні права громадян, які виражають волю більшості або всього населення країни» [12, с. 10]. До основоположних ознак правової держави правознавці зараховують верховенство права в усіх сферах суспільного життя; відповідальність перед законом як державних органів, так і громадських організацій і громадян; підзвітність державної влади її громадянам; невтручання держави у справи громадянського суспільства; охорона державою невід'ємних природних прав і громадських свобод особи; визнання пріоритетності прав та інтересів особи, непорушність її честі й гідності; рівність закону для всіх і рівність усіх перед законом; взаємну відповідальність держави й особи, правову відповідальність посадових осіб за дії, які вони чинять від імені держави; поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову, їх взаємну урівноваженість і відкритість; незалежність судів і суддів, наявність ефективної системи захисту; наявність ефективних форм контролю за дотриманням законів та інших нормативно-правових актів тощо [13, с. 359]. Усвідомлення того, що правова держава є нічим іншим, як формою організації й діяльності державної влади, який властиві демократичний режим конституційного правління й законності, верховенство права, поділ державної влади та взаємний контроль владних гілок, взаємна відповідальність держави й особи, визнання, гарантування та забезпечення основних прав людини та громадянина, є незаперечним.

У межах статті важливо зосередити увагу на основоположних принципах правової держави. Так, верховенство права є одним із важливих принципів правової держави, настільки важливим і необхідним у державі, що відображено в ст. 8 Конституції України. Існують різні аспекти тлумачення цього поняття. Принцип верховенства права можна розглядати у двох аспектах – широкому й вузькому. У широкому розумінні – як принцип правової організації державної влади в суспільстві, як верховенство права над державою. За таких умов верховенство права практично ототожнюється з засадами правової державності. У вузькому розумінні – як співвідношення права й закону в регулюванні суспільних відносин, їх ролі в забезпеченні правопорядку, тобто як верховенство права над законом [14, с. 18–19]. У Декларації демократичних цінностей, підписаній представниками сімох найпотужніших світових демократій, згадується про верховенство права. «Ми віримо у верховенство права, – ідеться в ній, – яке поважає та захищає без страху й упередження права і свободи кожного громадянина та забезпечує основу умов, у яких людський дух має розвиватись вільно й різнобічно» [15, с. 9].

Уважаємо, що для правової держави вирішальне значення має не лише факт фіксації права в законі, а сам факт його забезпечення. Визнання, гарантування й забезпечення основних прав людини та громадянина – одна з найважливіших ознак правової держави. «Усі люди народжуються вільними й рівними у своїй гідності та правах», – зазначено в Загальній Декларації прав людини, а в ст. 3 цього ж документа закріплено таке положення:

«Кожна людина має право на життя, свободу й особисту недоторканність» [16].

Свобода неможлива, якщо її не гарантує держава. У Преамбулі до Конституції України сказано, що Основний Закон України прийнято для забезпечення прав і свобод людини. Правова держава представлена у вигляді ієрархії державних органів та інститутів, створених для захисту прав і свободи громадян.

У механізмі захисту прав людини важлива роль відводиться судам. У статті 8 Конституції України зазначено, що звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини та громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується. Стаття 55 Основного Закону звертає увагу на те, що права і свободи людини та громадянина захищаються судом, що кожна людина має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також право після використання всіх національних засобів правового захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є наша держава.

Україна вступила до Ради Європи 9 листопада 1995 року, а 17 липня 1997 року ратифікувала Європейську конвенцію з прав людини. Результатом ратифікації Конвенції є, з одного боку, встановлення міжнародного контролю за національними судовими органами під час вирішення спірних питань щодо прав людини, а з іншого – забезпечення кожному в Україні можливості звернутися до Європейського суду з прав людини за захистом своїх прав. Отже, створено юридичну передумову для реалізації ч. 4 ст. 55 Конституції України.

Важливим є й той факт, що сутність правової держави полягає ще й у дотриманні закону представниками державної влади, у взаємній відповідальності держави та громадян один перед одним. Зasadничі принципи правової держави закріплено на конституційному рівні: «Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави» (ст. 3 Конституції України). Відносини між людиною і владою передбачають особливий характер: «Концепція прав людини ґрунтується на трьох положеннях: по-перше, кожна влада обмежена; по-друге, кожна людина має свій автономний світ, втручатися в який не може жодна сила; по-третє, кожна людина захищаючи свої права, може висунути претензії до держави» [17].

Людина в правовій державі перебуває в безпеці, а її права і свободи надійно гарантуються. Тільки в умовах правової держави людина знаходить безпеку від беззаконня, безправ'я та насильства.

Надзвичайно важливою ідеєю правової держави є принцип поділу публічної влади, відповідно до якого влада в державі має бути поділена між законодавчою, виконавчою й судовою гілками влади, де кожна з гілок влади щодо інших є самостійною та незалежною, що виключає можливість узурпації влади в державі як окремою особою, так і певним органом. Ідеї організації державної влади вперше знайшли відображено в Конституції Пилипа Орлика 1710 року, згідно з якою представницьким органом з окремими функціями законодавчого характеру була Генеральна Рада. Виконавчу владу уособлювали гетьман як глава держави та підпорядковані йому урядники. Існував також Генеральний Суд разом з іншими судами. У цьому документі відображено й деякі елементи механізму «стримувань і противаг» у системі організації державної влади [18, с. 421].

Що стосується Радянського Союзу, до складу якого входила радянська Україна, принцип поділу влади взагалі відкидався як буржуазний інститут. Уперше його закріплено в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року: «Державна влада в Республіці

здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову». Сьогодні цей принцип значиться в ст. 6 Конституції України: «Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу і судову. Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України». Поділ влади означає не лише визначення повноважень кожної з гілок влади, а передбачає систему стримувань і противаг між гілками влади, спрямовану на те, щоб звести до мінімуму можливі помилки в управлінні і сприяти ефективності управління державними справами.

Французький філософ Ш.Л. Монтеск'є значну увагу приділяв судовій гілці влади, називаючи її провідною. За своїм призначенням судова влада, як помічає філософ, є регулювальною, необхідно, щоб стримувати від крайностей законодавчу і виконавчу владу [17, с. 290].

Основне призначення судової влади – захистити людину від неправильних дій самої держави, її органів, посадових осіб, від будь-якого свавілля громадян. За допомогою судового механізму людина хоче відновити своє порушене право. Судова система має бути простою та доступною для пересічного громадянина, а судові процедури – зрозумілими. Без здійснення такої діяльності держава не може вважатися правовою.

Проте сьогодні судова влада в Україні не відповідає цим принципам. Через упередженість і корумпованість судової гілки влади суспільна довіра до вітчизняних судів є досить низькою. За роки незалежності судова система України неодноразово реформувалася, але жодна зі спроб не увінчалася успіхом. На практиці законодавчим органом, органами виконавчої влади, їх посадовими особами ігнорується конституційний принцип поділу влади на законодавчу, виконавчу й судову, мають місце втручання в організацію діяльності судів, тиск на суддів шляхом протиправного впливу [20, с. 9].

Під час реформування судової влади варто виходити з того, що суди існують не для задоволення потреб політиків. Людина, її життя, здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України), а тому людина має отримувати послуги правосуддя швидко, прозоро, якісно й ефективно. Судді повинні приймати свої рішення цілком незалежно, мати змогу діяти без тиску, погроз, втручання тих чи інших осіб у справи. У законі мають бути передбачені санкції проти осіб, які намагаються впливати на суддів.

11 грудня 2014 року Радою суддів України затверджено Стратегію розвитку судової системи України на 2015–2020 роки. Ефективність, професійність, високі етичні вимоги до представників судової влади – такі напрями обрала Рада суддів для розвитку судової системи.

Усім відомий стародавній образ богині Феміди з пов'язкою на очах, мечем і терезами правосуддя в руках, який демонструє символіку справедливого суду. Він відображає єднання сили і права, символізуючи обов'язковість дотримання правопорядку як громадянами, так і державою. Уважаємо, що цей образ сьогодні можна розглядати і як символ ідеї справедливого державності.

Концепція правової держави передбачає притаманність усім громадянам високої культури права, їх обізнаність із життєво необхідними юридичними законами, а також уміння й навички їх використання в практичному житті [21, с. 27]. Сьогодні нагальною є потреба в підвищенні рівня правової культури, рівня правосвідомості громадян і якості організації правового виховання.

Найбільш ефективною формою правового виховання є правова освіта. Якщо раніше студенти неюридичних спеціальностей у вищому навчальному закладі на 100% були забезпечені правовим навчанням, то сьогодні задля збільшення кількості годин для вивчення спеціалізова-

них предметів вилучаються курси правових дисциплін. Такі нововведення породжують запитання: як побудувати в Україні правову державу, коли молоді фахівці, ті, на кому базується майбутнє країни, не будуть знати, ні що таке право загалом, ні своїх прав зокрема? Розуміння основ конституційного, адміністративного, цивільного, трудового та інших галузей права є необхідною умовою життєдіяльності кожного громадянина України. Молодь – це майбутнє держави, це ті, хто становитиме її економічний потенціал, будуватиме нову демократичну розвинуту країну. Тому найважливішим завданням держави є виховання такої молоді, яка стане гідними громадянами своєї країни, висококваліфікованими фахівцями в усіх галузях науки, техніки, підвищить рейтинг України, зробить її розвинутою, демократичною, правовою державою.

Надзвичайно важливим чинником у формуванні правової держави є правова культура правлячої еліти – групи людей, які займають високі сходинки у владі. До сьогоднішньої правлячої еліти повинні належати ті люди, котрі захищають Україну, живуть духовними потребами українського народу й людства, творять нові знання й політику, прислухаючись до своєї совісті, свідомо працюють над проблемами сучасного державотворення.

Показниками правової культури сьогодні можна вважати таке: відповідність права вимогам справедливості та свободи; якість системи законодавства; рівень правосвідомості громадян і посадових осіб; участь громадян в управлінні державою; якість роботи правоохоронних органів і посадових осіб; стан законності й правопорядку; правові знання; авторитет і належний ступінь розвитку юридичної науки; реальне забезпечення місця людини як вищої соціальної цінності.

Варто зауважити, що передумовою правової державності є формування громадянського суспільства. Громадянське суспільство доцільно розглядати як розвинуту систему суспільних відносин, основу якої становлять недержавні відносини, що реалізуються в діяльності інститутів громадянського суспільства – політичних партій, громадських організаціях, ініціативах, громадських рухах, недержавних засобах масової інформації – й чинять визначальний вплив на діяльність органів державної влади [22, с. 7].

Громадянське суспільство – це суспільство цивілізованих ринкових відносин, суспільство, яке досягло високого рівня самоорганізації та саморегуляції. Не держава формує громадянське суспільство, а воно створює й контролює державу. Разом із тим у державі існують правова захищеність громадян, рівність усіх перед законом, високий рівень громадянської культури. Відносини держави і громадянського суспільства будуються на основі діалогу та співпраці.

Саме в такий спосіб забезпечується існування демократичного громадянського суспільства і правової держави. Порушення рівноваги між державою і громадянським су-

спільством призводить до диктату держави й політичного безсилля народу. Так, в умовах панування тоталітарного режиму не держава існує для людей, а люди – для держави, народ перетворюється в масу, населення, набуває ознак натовпу. Якщо держава повністю узурпує суспільство, вона знищує людину як вільну особистість.

Закріплення в Конституції положення, що Україна є правовою державою, ще не дає підстав уважати її такою. Україна зробила низку кроків на шляху побудови правової держави. Сьогодні можна говорити лише про певні загальні риси правової держави та проблеми становлення її в Україні. Варто зауважити, що не всі принципи правової держави дотримані, не всі ознаки реалізовані в повсякденному житті українців. Так, у нашій державі визнається й діє принцип верховенства права, проте іноді правові норми суперечить одна одній.

Існує ще формальний розподіл гілок влади. Можна спостерігати зрощення державного апарату з апаратом правлячої партії, переважання силових методів управління, що відрізняє українську державу від правових демократичних держав. Конфронтація та дуалізм влади в Україні – поживне підґрунтя для правового нігілізму; країні необхідні адекватні механізми забезпечення взаємодії різних гілок державного управління. Судова влада також не відповідає принципам правової держави. Через упередженість і корумпованість суспільна довіра до вітчизняних суддів є критично низькою. Необхідна суттєва судова реформа в Україні.

Україна продовжує перебувати в економічній і політичній кризі, продовжується війна Росії проти України. У нинішніх умовах Україна має передусім модернізувати систему національної безпеки. Це дасть змогу гарантувати захищеність інтересів держави, суспільства й особи від внутрішньої та зовнішньої загрози. Теорія і практика правової держави спрямовані на утвердження принципу суверенітету народу.

Варто зауважити, що фундатором правової демократичної держави є громадянське суспільство. В умовах розбудови громадянського суспільства та правової держави визначальним є утвердження цінності категорії «права людини».

Найважливішим чинником, що підтримує цілісність суспільства й держави, забезпечує стабільність і правопорядок, є належний рівень правової культури. Громадяни в правовій державі мають бути висококультурними особами, дотримуватися закону та з відповідальністю ставитися до нього.

З огляду на важливість порушених питань на сучасному етапі розвитку держави і права України, необхідна концепція становлення й розвитку правової держави в Україні з урахуванням історичних, національних, культурних особливостей, що сприяло б процесу світової інтеграції нашої держави. Актуальними є подальші наукові дослідження проблем побудови правової держави в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Цицерон. Диалоги о государстве и законах. Москва, 1966. 250 с.
2. Безродний Є.Ф., Ковальчук Г.К., Масляний О.С. Світова класична думка про державу і право : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 391 с.
3. Беспалый И.Т., Полянский В.В. Государственное право Российской Федерации : учебное пособие. Самара : Самарский университет, 2008. 539 с.
4. Ермоленко А. Категоричний імператив як раціональна підстава права, влади та держави у політичній доктрині І. Канта. *Філософська думка*. 2008. № 6. С. 178–194.
5. Гринюк Р. Поняття «правового державного ладу» та «правового громадянського суспільства» І. Канта у контексті розвитку теорії правової держави. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2004. № 4. С. 5–15.
6. Пахомов В.Г. Роберт фон Моль о правовом государстве. *Вестник юридического факультета. Научный журнал*. Москва : Изд-во РГСУ, 2008. № 2. С. 56–69.
7. Шемшученко Ю. Правова держава. *Юридична енциклопедія* : у 6 т. / ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова ред. колегії) та ін. Київ : Укр. енцикл., 1998–2004. Т. 5 : П-С. 736 с.
8. Колодій А.М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
9. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Київ, 1994. 236 с.
10. Комаров С.А. Общая теория государства и права : учебник. 4-е изд., перераб. и доп. Москва : Юрайт, 1998. 416 с.

11. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.
12. Перелік громадських рад при органах виконавчої влади, що утворені відповідно до постанови Кабінету Міністрів від 03.11.2010 № 996 (Інтерактивна інформаційно-аналітична система «Громадянське суспільство і влада»). URL: [//www.civic.kmu.gov.ua](http://www.civic.kmu.gov.ua).
13. Колодій А. Концепція громадянського суспільства: проблема узгодженості теоретичних підходів та емпіричних моделей. Львів : Львівський національний університет ім. І. Франка, 1999. 384 с.
14. Петришин О.В. Верховенство права в системі дії права. *Проблеми законності*. 2009. № 100. С. 18–19.
15. Declaration of Demokratie values. *Washington Post*. 9 June 1984. A 14.
16. Загальна Декларація прав людини : Міжнародний документ від 10.12.1948. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
17. Осетинський В. Введення у концепцію прав людини. За матеріалами Вищого Міжнародного курсу Захисту Прав Людини, Гельсінська Фундація Прав Людини (Варшава, Польща). URL: <http://www.ccf.org.ua/for-social-rticle>.
18. Frytskyi, Yu.O. (2006). Zakriplennia orhanizatsii ta funktsionuvannia derzhavnoi vlady v Konstytutsii Ukrainy 1996 roku. *Visnyk Zaporizkoho yurydychnoho universytetu – Visnyk of Zaporizhzhya National University*, 2 (35), 3–11 [in Ukrainian].
19. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. Москва : Политиздат, 1955. 799 с.
20. Короед С.О., Кресіна І.О., Прилуцький С.В. Концепція реформування судової влади України. URL: <http://intrel.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/09pdf>.
21. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права і держави : навчальний посібник. Київ, 1994. 236 с.
22. Косілова О.І. Правозахисні функції громадянського суспільства. *Підприємництво, господарство і право*. 2011. № 10 (190). С. 10–14.